

Altaringen.

Reflexioner kring en aktuell restaureringsfråga.

I en recension i denna tidskrift av en tysk avhandling om de äldsta kyrkobyggnaderna och deras förhållande till fornkristna liturgier framhölls betydelsen av liturgisk kunskap för förståelsen av den kyrkliga konsten samt vikten av att forskare och arkitekter, som syssla med kyrklig konst, äga tillräcklig kunskap om kyrkans lära och praxis. Särskilt erinrades om vissa moderna restaureringsförsök, som gingo ut på att förändra altarringen.

Här skall nu denna detalj i det protestantiska kyrkorummet närmare skärskådas. Då altarringens liturgiska betydelse blir fullt förståelig först efter en granskning av kyrkans nattvardsuppfattning måste inledningsvis en hastig överblick ges av dess historia. Då grundliga översikter i ämnet numera finnas hänvisas den intresserade till dessa.*)

I Justinus' första apologi äga vi det första mera utförliga dokumentet om gudstjänstens firande under kristendomens äldsta tid. Det består i skriftläsning, predikan, församlingsbön, fridskys, utdelandet av bröd och vin samt tacksägelse. Under fornkyrkans tid försiggick kommunionen på detta sätt i direkt anslutning till gudstjänsten. Under medeltiden spåras redan ganska tydligt tendenser till minskning av antalet kommunikanter. Förändringarna kunna icke följas här; vi erinra endast om predikans bortfallande — åtminstone delvis — samt framför allt om den nya karaktär, som kommunionen fick. Den urkristna gemenskapstanken försvann, och allmän kommunion förbands blott med ett fåtal gudstjänster. I regel krävde kyrkan nattvardsgång blott tre gånger årligen, senare i praktiken blott en gång, vid påsk. I själva mässan hade folkets kommunion nästan blivit undantag, och utvecklingen gick som bekant ända därefter, att lekmännen undandrogos undfäendet av kalken.

Mot denna form av nattvarden var det reformationen riktade sin kritik. Först och främst gick denna ut på betonandet av gemenskapens idé i nattvarden i fornkristen anda. För Luther var nattvarden ej något offer utan

tecknet på mottagandet av "ett härligt, rikt, stort testamente, som Kristus givit att *dagligen* hållas efter honom i kristenheten". Detta testamente kallar han "förlåtelsen för alla synder, nåd och barmhärtighet till evigt liv." Utförligast behandlas skillnaden mellan den gamla och den nya uppfattningen i stridsskriften om kyrkans babiloniska fångenskap. Den första fångenskapen är kalkens vägran åt lekmännen, den andra är transubstantiationsläran och den tredje är mässofferbegreppet. I stället sätter här Luther Jesu testamente om syndernas förlåtelse. Tydligt uttalar han också fordran på kommunions förenande med mäs-

sa. Det ligger, som ofta påpekats, ett visst passivt drag i den nya nattvardsbilden. För ceremonierna vid den heliga akten hade Luther föga förståelse. I mässordningen år 1523 förordnas emellertid om söndaglig mäs- sa med predikan och nattvardsgång. Här fastslås, att ingen mäs- sa får firas utan kommunion.

Hur nattvarden sedan utgestaltades i de äldre protestantiska mässformulärens måste här förbigås. Vi vända oss genast till Sverige. De medeltida cere-

*) U. L. Ullman, *Evangelisk-luthersk liturgik*, Lund 1885; O. Quensel, *Bidrag till svenska liturgi-ens historia*, II Upsala 1890; E. Rodhe, *Svenskt gudstjänstliv*, Stockholm 1923 samt framför allt Yngre Brilioth, *Nattvarden i evangeliskt gudstjänstliv*, Stockholm 1926.

monierna förstår man kanske bäst av en uppbyggelseskraft sådan som "Själens tröst". Enligt denna utgör prästens "hanterande" av sakramentet ett tecken på, att alla gudstjänstbesökare ha del i detsamma och i andlig måtto njuta det med honom. Gemenskapsmomentet saknas fullständigt, och nattvardens betydelse ligger främst i andaktsfullt skådande av offerhandlingen.

Den evangeliska svenska nattvarvsuppfattningen formulerades av Olaus Petri i *En kristlig förmaning till klericiet* (1520) och *En liten bok om sakra-*

menten (1528). Predikan göres här till prästens förnämsta uppgift. Mässoffret kritiseras i anslutning till Luther och slutligen betonas gemenskapstanken i nattvarden. Blott predikan och kommunion är en fullständig gudstjänst. "Ej skal heller messan hållas utan predican är gongen fore."

Vi förbigå sedan den långa utvecklingen från reformationen till våra dagar, då kommunionen gradvis skjutits i skuggan. I praktiken är den icke längre högmässans höjdpunkt, fastän den i liturgisk mening alltjämt är det.

Handboken ger icke mer än antydningar om sättet för distributionen. Enligt medeltida bruk, som tydligt framgår av ett stort antal bildverk, mottogo nattvardsgästerna sakramentet knäböjande på altarets eller korets trappsteg. Detta bruk bibehölls ännu under 1500-talet. Ett träsnitt i 1548 års mässordning ger en bild av ceremonien. Vid altaret står prästen klädd i mässhake (inom parentes en fråga: hur många präster iföra sig skrud i våra dagar för att fira kyrkans heligaste handling?) och ger brödet åt en man, som knäböjer nedanför. Detta bruk försvinner under hand som den nya gudstjänstformen konsolideras.

Innan de nya formerna närmare skärskådas, är det nödvändigt att först kasta en hastig blick på den allmänna uppfattningen av kyrkorummet, framför allt koret och altarplatsen. Det kristna gudstjänstrummet kan väl i huvudsak betraktas som en utveckling av det antika templet. Dess heligaste plats, cellan, avskiljes av ett skrank eller ett galler från det övriga templet. Innanför detta stod altaret. Redan i katakomberna återfinnes i vissa fall denna anordning; altarplatsen är en avskild, särskilt helgd del. I medeltidens kyrkobyggnader isoleras presbyterium med altaret från menighetens rum. Tillträde till det förra, koret, är strängt förbjudet; där få endast prästerna uppehålla sig. Menighetens kommunion försiggick i regel vid korskranket, åtminstone i äldre tid. Själva altaret omgavs icke alltid med en ring; korskrank var däremot regel.

En stor förändring inträffade med reformationen just med avseende på koret. Den uppfattning av kyrkorummets helgd, som utmärker medeltida åskådning, förändrades avsevärt. Hur uppfattade då protestanterna kyrkan som gudstjänstrum? Om man bortser från de relikttuppfattningar av medeltida härstamning, som här och där dröja kvar under 1500-talet, får man följande bild. Kyrkorummet äger i och för sig ingenting av helighet, ty Gud är icke bunden av tid och rum; hans närvaro betingas icke av en viss plats, ty han finnes överallt. Denna föreställning bottnar i den *ubikvitet*slära, som Luther formulerat i Sermon von dem Sakrament: Gud är allestädes, i alla skapade varelser, ja i stenen, i elden, i vattnet, i

repet — men där vill han ej sökas utan blott där, varest ordet är.*) Ubikvitetsläran förklarar, varför Luther kan hysa likgiltighet mot gudstjänstens yttre former. I företalet till Deutsche Messe hävdar han gudstjänstens betydelse egentligen blott ur pedagogisk synpunkt: de kristna behöva ingen yttre gudstjänst, ty de hava den i anden; de yttre formerna äro avsedda för de svaga, som behöva stärkas i tron.

De svenska protestanterna ha uttryckt sig minst lika tydligt. Kyrkobyggnaden fattas blott som en samlingsplats till människornas uppbyggelse, "ther the kunna skyla sich för regn och sniöö." Den katolska uppfattningen av kyrkan som Guds boning tillbakavisas av Olaus Petri, som säger, att "honom görs jntet hws behooff." Örebromötet höjde denna uppfattning till en dogm, som upprepades i Handboken 1529 och Kyrkolagen 1571. En mindre radikal uppfattning kommer emellertid till synes i Gustaf Vasas stadga 1554, där vördnaden för Guds hus inskärpes; kyrkan skall "hållas ren och pur och uti tillbörlig vörndnad för Guds ords skull och sakramenterna, som där inne brukas." Denna motivering för kyrkans hållande i vörndnad återkommer ofta. Det är något helt annat än den katolska uppfattningen.

Den nya föreställningen ledde snart till en omgestaltning av gudstjänstrummets inre. Vad som främst slår betraktaren vid en jämförelse mellan en katolsk och en protetantisk kyrka från 1600- eller 1700-talen är *koret*. I regel ligger det i en protestantisk kyrka i samma plan som långhuset och bildar en direkt fortsättning på detta. Långhusets bänkar fortsätta ibland fram i koret, där sittplatser nästan alltid äro ordnade — i äldre tider åtminstone för prästen, hans familj och församlingens honoratiöres. Någon gräns mellan kor och långhus är i regel icke markerad. I våra äldre kyrkor var väl anordningen ungefär den, som antydes i en bänkfördelningslängd i Å kyrka i Östergötland från år 1643: på högra sidan om altaret i koret "ståå diäknarna och then som klockare ämbetet beträder"; där finnes också "Pastoris Stool, Biskopzstolen samt bänkar för adeln som i Församlingen boo." På altarets vänstra sida voro placerade "kyrkio-gångzhustrornas stool, frugestolen och Pastoris hustrors stool."

Själva altaret höjer sig i regel blott 1 à 2 steg över golvplanet och är omgivet av en barriär av trä, altarringen. Vad som särskilt utmärker det protestantiska gudstjänstrummet är korets sammanhang med långhuset samt dess storlek. Redan Luther fordrade gott utrymme i koret för kommunikanternas skull. I själva verket är det utdelandet av kommunionen, som varit bestämmande för utformandet av detaljerna. Luther önskade ha altaret så placerat, att prästen kunde stå bakom detsamma. I Deutsche

*) Brilioth a. a. s. 174.

Messe har han nämligen uttryckt den uppfattningen, att Kristus instiftade nattvarden på detta sätt. Denna tanke har dock endast undantagsvis upptagits. Men när det nu i de protestantiska kyrkorna gällde att ordna nattvardsgången på ett värdigt sätt, så kunde det medeltida bruk, som ovan antytts icke längre upprätthållas. Behovet av ett skrank kring altaret, vid vilket nattvardsgästerna kunde knäfalla och mottaga sakramenten, uppkom snart nog under 1500-talet. Det är kanske icke uteslutet, att sådana funnits tidigare i Sverige; i många utländska kyrkor kan man spåra dem. I Klosterordningen i Cluny beskrives en bänk för kommunikanterna, anbragt "inter duas ciborii columnas", alltså vid altarbordets ena sida. De första underrättelserna om *kommunionbänkar* i Sverige få vi, så vitt jag vet, av biskop Andreas Laurentius Björnrams visitationsartiklar 1585. Han förordnar, att framför altaret skall göras ett långt säte, som skall förses med ett rent handkläde, "att communicantes derföre nedfalla". Senare kan man i sockenstämmoprotokollen följa, hur altarringar byggas överallt i landet. Så bestämdes t. ex. i Å kyrka i Östergötland år 1645 att "träepallar" skulle göras vid altaret "till att ståå på knäå wedh duuken." I Stockholms Storkyrka omtalas något senare "altarpall".

Altarringen gör sålunda tjänst vid kommunion, men den har också en annan uppgift. Vi ha sett hur koret "degraderades" av protestanterna. Men när platsen närmast altaret omgärdas med en ring får den något av den avskilda höghet, som "Guds bord" — en under 1600-talet icke ovanlig benämning på altarbordet — skall ge. När det talas om korets degradering, måste dock erkännas, att spår av en högre uppfattning finnes. I Skara domkyrka byggdes t. ex. under Johan III:s tid tvänne altaren på ömse sidor om ingången till högtaltaret.*) År 1594 uppfördes ett korskrank, och då Whitelock besökte kyrkan år 1653, chockerades han av den "katolska" inredningen. I Stockholms Storkyrka utfördes ett altarskrank år 1663 efter ett dyligt i Nieuwe Kerk i Amsterdam. I Linköpings domkyrka uppfördes 1693 ett ståtligt skrank kring högaltaret, och några årtionden förut avgränsades koret i Skenninge Vår Fru kyrka med ett skrank, som delvis ännu är bevarat. Dessa fall äro kanske icke de enda. Men den uppfattningen, att altarskranket skulle vara en sedan medeltiden fortlevande tradition inom svenska kyrkan**) med även moderna exempel (Storkyrkan, Strängnäs 1910, Nyköpings Nicolaikyrka 1925), torde icke kunna upprätthållas; korskranken äro nog ganska isolerade företeelser i svenska kyrkor och äro uteslutande att finna i de större stadskyrkorna. I

*) I anordningen med flera altaren får man icke se ett oprotestantiskt drag, ty i inledningen till 1571 års mässordning erinras om, att i Stadskyrkorna kunde man "lijda flere altare". Se Quensel a.a. II s. 75.

**) Sveriges kyrkor, Storkyrkan s. 424.

praktiken har nämligen det medeltida korskranket ersatts av altarringen i den protestantiska kyrkan.

I äldre tider var altarringen alltid helt sluten, i allmänhet rund eller oval. Ingången var från sidan. Den betydelse man under 1600- och 1700-talen fäste vid denna möbel, framgår av den kostnad man ofta nedlade på dess utsmyckning. I regel försågs dess fyllningar med målning, vanligen återgivande evangelisterna eller apostlarna.

Inledningsvis har jag sökt framhålla nattvardens samhörighet med högmässan. Vidare har jag sökt visa hur altarringen uppstår av behovet att ge värdiga former åt nattvardsgången. Samtidigt erinrades om, hur altarringen i koret markerar den avskilda, heliga platsen motsvarande koret i den katolska kyrkan. I altarringen finna vi sålunda en i våra gudstjänstrum synnerligen viktig möbel, som icke får saknas. Dess ideala form är den slutna ringen, som för den gudstjänstfirande församlingen skall vara en ständig påminnelse om nattvarden, högmässans höjdpunkt. Den slutna ringen ger också det tydligaste uttrycket åt den karaktär av kollektiv delaktighet, som skall utmärka vår evangeliska nattvardsgång.

När nu i våra dagar försök ha gjorts att förändra denna ring synes man ha utgått från felaktiga synpunkter. Vid många kyrkorestaureringar, som letts av arkitekter — även sådana som på detta område inlagt stor förtjänst — har altarringen framtill brutits sönder. Motivet har varit dels strävan att föra fram rummets axel dels en önskan att möjliggöra en högtidligare procession av prästen eller prästerna fram till altaret. Äro dessa motiv välgrundade? Vad det första angår, så *måste kyrkans liturgiska krav först beaktas* innan man tager hänsyn till de estetiska. Ty kyrkans uppgift som gudstjänstrum måste klart uppfattas vid såväl restaureringar som nybyggnad. Men oavsett det liturgiska kravet, synes detta estetiska motiv vara ganska betydelselöst, ty mittaxeln i en kyrka framhålls tillräckligt energiskt av många andra faktorer såsom mittgången, altarbordet, altartavla eller uppsats, fönster m. m. Vad sedan argumentet om en värdigare procession angår, ligger häri intet av värde för den evangeliska uppfattningen av prästen och hans ställning till det heliga. Som ärkebiskop Nathan Söderblom påpekat, då frågan om altarringens utseende i Linköpings domkyrka varit på tal, förefinnes ett dubbelt liturgiskt krav, som uppfylles av den slutna ringen. Vår handbok förutsätter, att nattvardsgästerna kunna knäböja runt om altaret och prästen. Vidare innebär traditionen ett avskiljande av det allra heligaste. Slutligen bör prästens procession till altaret icke vara en magnifik uppmarsch — han skall istället göra en ödmjuk omväg för att komma fram till altaret.

Kyrkans egen lära, dess liturgi och en månghundraårig praxis motsätta sig, som vi sett, sådana experiment som en förändring av altarringens slu-

tenhet. I dessa dagar, då man kan tala om en "återupptäckt av altaret"*) måste man slå vakt kring även de yttre moment, som ha god tradition och ge högtidlighet åt kommunionen.

Till slut en from önskan, att altarringen alltmer måtte förlänas den värdighet och skänkas den prydnad, som den i sin betydelsefulla egenskap bör ha. Fornatiders bruk att smycka den med målning borde upptagas, och våra moderna målare och skulptörer kunde här få uppdrag till bildframställningar eller symboler, vilkas ämnen ansluta sig till kommunionen. På detta sätt skulle den yttre ramen kring kommuniionsakten förhöjas, och den allmänna uppfattningen av altarringens betydelse i gudstjänstrummet skulle väckas.

Bengt Cuattingius.

Recensioner.

Orgel.

Waldemar Ahlén: S:t Jacobs kyrkorgel 1644—1930. Diakonistyrelsens förlag, Stockholm. 88 sid. Pris kr. 1:75.

Med anledning av den nyligen avslutade om- och tillbyggnaden av S:t Jacobs kyrkorgel, Sthlm, har organisten i församlingen, musikdir. Waldemar Ahlén, utgivit en liten broschyr, som avhandlar orgelns i S:t Jacobs kyrka historia alltifrån år 1644 till 1930. Det är förnämligast med stöd av gamla kyrkorådsprotokoll som författaren här redogör för de olika orgeltyper, som under årens lopp avlöst varandra. 286 år ha förflutit, sedan Jacobs kyrka fick sin första orgel. Den utgjordes av ett instrument, som till sin konstruktion var synnerligen primitiv. Den byggdes av glasmästaren Casper Meijer. Med varje ny organist i församlingen föddes emellertid också en from önskan att få sitt orgelverk renoverat eller helt ombyggt. Den ena förbättringen och moderniseringen efter den andra kom på detta sätt till stånd under tidernas lopp. Och nu kan församlingen glädjas åt en orgel av för-

näma mått och resurser. Förf. har med denna sin lilla beskrivning över S:t Jacobs kyrkorgels öden under år, som flytt, härigenom också lämnat en intressant skildring av orgelbyggnadskonstens utveckling i Sverige.

T. T.

För soloröst.

Armas Maasalo: 5 Andliga Sånger (op. 40) för en röst med pianoack. Edition Fazer. Helsingfors.

Till dikter av Lauri Pohjanpää (med svensk text av Nino Runeberg) har den finländske kompositören Armas Maasalo skrivit musik. De fem sångerna, som äro utgivna var för sig, äro: 1) Till Dig, o barn i Betlehem, 2) Till krubban gå, 3) Bön, 4) Gravsång, 5) Hur fjärran ljuder livets strid i naturen. De äro samtliga mycket melodiska och lätt utförbara. De äga en påtaglig likhet till sitt stämningsinnehåll med sånger av Hannikainen i samma stilart. Med avseende på tonomfånget kunna de utföras av en mezzosopran eller baryton.

T. T.

*) Brilioth a.a. s. 455.